

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“

Философски факултет

Катедра: „Философия“

ДУХОВНИ ЦЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА Д-Р ИВАН СЕЛИМИНСКИ

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“ по професионално направление 2.3. „Философия“**

**Докторант:
Юсуф Салих Юсуф**

**Научен консултант:
проф. д.ф.н. Димитър Цацов**

СОФИЯ, 2013г.

Дисертационният труд е обсъден в катедрата по „Философия“ при „Философския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград и е насочен за защита пред научно жури с протокол от

Защитата на дисертационния труд ще се състои на.....от..... часа в.....

Материалите по защита са на разположение в катедрата по „Философия“ при Философския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград.

СЪДЪРЖАНИЕ

ОСНОВНА ТЕЗА, ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДОЛОГИЯ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Първа глава. ИСТОРИЯ И ЗНАНИЕ

1. Време и личност
2. Просветителският патос
3. Българският позитивизъм
4. Разумният емпиризъм
5. Обществото като естествен организъм

Втора глава. РЕЛИГИЯ И МОРАЛ

1. Възрожденското протестанство
2. Измерения на евдемонизма
3. Етика на дълга
4. Обучението и възпитанието като национално самосъзнание

Заклучение

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Списък на публикации по темата на дисертацията

ОСНОВНА ТЕЗА, ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДОЛОГИЯ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Основната теза на дисертационния труд е, че разглежданите „Духовни ценности в творчеството на д-р Иван Селимински“ успяват да обогатят представата ни за неговото творчество, придавайки му определена хуманистична линия и философска дълбочина, като спомагат за превръщането му в цялостна светогледна система.

Разгледани в контекста на българското Възраждане, животът и делото на д-р Иван Селимински получават по-ясни и плътни измерения.

Искреност, ерудиция, строгост и нравственост – такава е триадата от личностни качества, които иманентно принадлежат на човека Селимински: личност, която не изпитва страх да изрича истината; не щади дори добрите си приятели, защото за него правдата е сестра на добродетелта.

С делата си д-р Иван Селимински посочва как трябва да се воюва с предразсъдъците, с бездарието, с тържествуващата посредственост и с глупостта.

В епохата на българското Възраждане редица учени намират в класическата гръцка философска култура възгледи, които служат за подкрепа и потвърждение на техните идеали. Древната любов към мъдростта присъства в творбите на най-изявените български възрожденски философи и констатирането на тази реалност определя границите на най-задълбоченото и обосновано теоретическо въздействие на онтологически, гносеологически, етически, социологически, естетически и митологически антични идеи.

Второто ниво на възприемане и въздействие е религиозната философия, която обусловена с постулатите на първите християнски апологети и патристиката навлиза широко в системата на българската средновековна идеология. Тя става мост, при който идеите от античността придобиват нов разцвет във Възрожденската епоха. Съществена е ролята в тази насока на руската православна мисъл, оказала влияние за формиране възгледите на редица наши заслужили възрожденски дейци, от които е и нашият мислител д-р Иван Селимински. До този извод стигнах при задълбочения ми анализ на неговия живот, дело и идеи.

Оттук произтича основната цел на дисертацията: да се анализират и по възможност, да се реконструират автентичните идеи на д-р Иван Селимински. Като изследователското ни внимание е насочено към основните, философски, социологически, етически, антропологически ценности в творчеството на българския възрожденец.

Основните задачи, които произтичат от логиката на настоящото дисертационно изследване, са следните:

Първо: Трудът е първи опит в наши дни да се анализира синтезирано духовното наследство на д-р Иван Селимински.

Второ: Правим опит в нашето съвремие отново да се оцени приносът на д-р Иван Селимински за развитието на българската философска мисъл от аспекта на съвременното ниво на философското и историко-философското познание.

Трето: В труда се акцентира на общо човешките и вечни проблеми, тъй като именно те определят актуалността на духовните ценности на д-р Иван Селимински.

Четвърто: Специално акцентираме с връзката на теоретическите разработки с такива от съвременния свят.

Методология:

Поради спецификата на темата „Духовни ценности в творчеството на д-р Иван Селимински и необходимостта от известна интердисциплинираност основните методи, които се употребяват, за да се обосноват главните тези и направят нужните изводи, се съчетават няколко подхода – чист *теоретически и философски анализ с исторически-диакронен метод, херменевтика*(като изкуство на тълкуването и обяснението, на превода и преведимостта), *феноменологичния и философско-антропологическия подход* от една страна, а от друга *сравнителен анализ с наративно-дескриптивния метод* по отношение на актуалната екзистенциална ситуация.

Всички тези подходи са вътрешно паралелизирани със свойствения непосредствен *естетически анализ и дискурс* непосредствено с неговия статут като духовна дейност на човека, за да може да се постигне синтез между философски идеи, естетически представи и общо културните феномени, особено при историко-философския метод към разкриване същността на духовните ценности.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационния труд се състои от предговор, две глави, девет параграфа, заключение и библиография, с общ обем от 162 страници.

Във въведението се обосновава значимостта на темата и се задава проблемното поле, като се определят: тезата и предметът на изследване, основната цел и произтичащите от нея задачи. Определя се методологията на дисертационното изследване, свързана с историко-философския анализ, съчетан с проблемния, генетичния и парадигмалния методи и подходи.

Първа глава „История и знание” съдържа пет параграфа, в която се изследва живота и делото на д-р Иван Селимински, неговата просветителска и патриотична дейност. В първи параграф „*Време и личност*” се разкрива неговата автобиография от детството, юношеството до оформянето му като просветител-демократ, един от най-ярките представители на българската философско-социологическа мисъл.

Д-р Иван Селимински (1799-1867г.), истинското му име е (Йордан Георгиев Христов), е роден в Сливен. Селимински получава образование в Кидония (Айвали, Мала Азия) при един от най-известните гръцки просветители - Т. Каирис. Детството на Иван Селимински е изпълнено с мрачни и нерадостни случки. Самият той пише, че доста често си спомня разказите за смъртта на незабравимия си баща, за чичовците си, а и за доста близки роднини.¹ Високият интелект, общественото положение и авторитета на духовническото съсловие дават силен тласък на юношеското влечение на Селимински към книжовни занимания.

Първоначално Селимински завършва килийно училище в родния си град, след това решава да продължи образованието си в Йерусалим 1814-1815 г. Първоначално Селимински завършва килийно училище в родния си град, след

¹ **Кристанов Цв., Маслев Ст., Пенаков Ив.**, Д-р Иван Селимински, като учител, лекар и общественик, С., 1962г., с. 31-41.

това решава да продължи образованието си в Йерусалим 1814-1815 г. Твърде млад Иван Селимински набира доста опит и впечатления за живота като цяло.

В Йерусалим предстои до 1817 г., след което се премества в Кидония. В Кидонийската гимназия се запознава с нови идеи; на Великата френска революция, с идеите на френското просвещение. След разгрома на гръцкото национално въстание през 1821 година, Селимински се установява в Атон, Зографския манастир. Но поради турското нашествие в този район, той е принуден отново да бяга и заминава за остров Псара. След потушаването на въстанието, отива в Пелопонес, след това на остров Корфу, Триест, Ливорно – Италия. В Брашов се създава „тайна организация“, в която Селимински е избран за пръв нейн апостол. През 1827 г. в Шумен основава „Братство“, което имало за задача да поддържа тесни връзки със Сливен. По-късно през 1831 г. Селимински открива свое частно училище, в което учителства до 1834 г. А през 1835 г. прави опит за откриване на училище в Плоещ, но безуспешно. След това Селимински решава да отиде в Одеса за изучаване на руски и старобългарски език, но разочарован от различните мнения по-въпросите на новобългарския език, се отказва от тази идея и окончателно се ориентира към медицината. През 1840 г. Иван Селимински е студент по медицина. През април 1844 г. той завършва медицинското си образование с отличен успех, но според него, дипломата му за лекар няма необходимата тежест, защото все още не е доктор по медицина и поради това заминава за Италия, в гр. Пиза, да продължи образованието си.

През месец август 1844 г., е в град Пиза, но през месец декември следващата година, се премества във Флоренция, където продължава обучението. На 16 март 1845 г. той завършва докторантура с отличен успех. Не след дълго в Букурещ Иван Селимински започва работа като лекар на частна практика. През месец август 1848 г. Селимински е назначен за окръжен лекар в Браила. Важен етап в живота на Иван Селимински е неговото назначаване за окръжен лекар в окр. Яломица със седалище град Кълъраш (16.VII. 1858 г.). По-късно упражнява професията си във Влашко. Очевидно е, че д-р Иван Селимински има богат жизнен опит. Той е изключителна борческа личност, проявяваща творчески подход при поставяне, тълкуване и решаване на проблемите, независимо от тяхното естество.

Първото завещание Иван Селимински прави в Болград на 1.I. 1864 г. Там са отразени онези черти, които са типични за характера на Селимински, а именно: любовта му към българския народ, вярата в неговия напредък и просперитет и неговото освобождение. Целейки най-вече общонародното благо, а не облагодетелстването на отделни хора, Селимински вменява в дълг на тези, които ще се възползват от неговото завещание, да следват блестящия му пример на благодетелност.

Освен това, специфично за него е, че той не е самозванец учен, а активна политическа личност, допринесъл много за преуспеха на българското националноосвободително движение. Почива на 21 юли 1867 година. От ръкописното наследство на Селимински ние се запознаваме с образа му, като народен деец и нравствена личност, неговото житие и битие, неговите страдания, за които за съжаление новите поколения са слабо запознати.

Всичко излязло от ръката на Селимински, е писано на гръцки език. Той не успява да овладее българския книжовен език, тъй като получава гимназиално образование в гръцко училище и така свиква да черпи познания от книжнината на онези, които се смятат за потомци на Химер и Херодот. В онези години,

когато се формират навиците и мирогледа на Иван Селимински, българската книга почти не съществува и той естествено няма откъде да получава знания относно българската граматика и насоки за писмено излагане на родния си език. И когато едва през 40-те години, той вижда, че започва да се заражда и утвърждава постепенно българската книжнина, освободена от оковите на мъртвото предание и основана на живия източнобългарски говор, тъгата му, че не може да бъде сам активен работник в полето на творческия национален дух, е доста голяма.

Във втория параграф *„Просветителският патос“* се разглежда неговата обществено-политическата и патриотична дейност, която е в непосредствена връзка с широкия спектър на интересите му в различни области на науката, вследствие на което формира професионалните и интелектуалните си качества като учител, лекар, политик и философ. С широка западноевропейска култура, специална подготовка (учи в Италия, Гърция, Франция) полага всичките си усилия да бъде полезен на своя народ за побързото му изравняване с културните и политическите постижения на съседните балкански народи. Селимински усвоява искрено и пламенно позитивистичната идеология, която е изключително благоприятна за практическата му цел, а именно за борбата против невежеството и духовното робство в България. Той гледа на нея с възхищението, което хранят някога философите и политиците, опозиционери на тогавашния режим. Далеч от всяко съмнение в разума на човечеството и вярвайки в силните пророчества за усъвършенстване като в установен научен закон, той мечтае и в родината му да настъпят всички културни, социални и нравствени блага, с които се гордее цяла Европа през първата половина на XIX век. Д-р Иван Селимински е не само патриот, но и мислител, който се стреми да осмисля теоретично някои същностни аспекти на патриотизма, съобразно конкретните исторически условия.

В трети параграф *„Българският позитивизъм“* се разяснява основният принцип на позитивизма като философско учение, което означава: източник на истинно действително знание за конкретните емпирически науки.

При внимателното вникване в съдържанието, същността на позитивизма води до следните изводи:

Селимински възприема частично това философско учение т. е. само с онези негови моменти, които съвпадат с природонаучните му знания, които той има в изобилие като специалист не само по медицина;

- според Селимински истинското действително знание са конкретните емпирически науки и резултатите им. Той отрича познавателните способности на философията и отрежда тази способност само на емпирическите науки. В тази теза доминират природонаучните знания на Иван Селимински, които са тъждествени с емпирическите, по които той е специалист, като лекар с богати знания.

Особено изучаването на природознанието има решаващо значение за формирането на неговия философски мироглед.

Светогледът на Иван Селимински се основава на два източника – античната гръцка философия, по-специално Демокрит, Хераклит, Емпедокъл, Аристотел.

Вторият е: Най-значителните постижения на природознанието по негово време, които той владее до съвършенство и за които помага лекарската му професия. В светогледа на Иван Селимински се съдържа и един изключително

рационален момент, който е актуален и в нашата съвременност, защото действително само свободният човек може да бъде щастлив, това е аксиома. Любовта на Селимински към природознанието е от младежките му години. Такъв бележит учител като природоизпитателя Каирис е могъл още тогава да му вдъхне любов към изучаването на природата. Това влечение към природознанието го подтиква по-нататък и към изучаването на медицината. През целия си живот той не престава да се интересува от успехите на природознанието. Следи внимателно редица природонаучни списания и нови книги. Селимински се интересува от популярната астрономия на френски език, получава от 1856 до 1862 г. френското периодическо списание „Наука за всички“, изучава диференциалните изчисления, агрономия, модерна география, света преди сътворението на човека, всеобщия атлас по география, съчиненията на д-р Петър Берон и др.

Особено значение има обстоятелството, че Иван Селимински притежава книгата "Rapport du physique et du moral" (Отношението между физическото и нравственото) от Пиер Жан-Жорж Кабанис (1757-1808), френски лекар-философ, съвременник на френската буржоазна революция (1789-1794), жирондист, създател на буржоазното здравеопазване, механистически материалист, работил заедно с Кондорсе и Волней. В горното съчинение, състоящо се от лекции, четени в Националния институт в Париж, той се старее да сведе психическите явления към физиологическите функции. Той учи, че както стомахът отделя стомашен сок, черният дроб - жлъчка, така и мозъкът отделя мисълта; че природните науки лежат не само в основата на философията, но и на обществото, че медицината и физиологията са науките, които ще изменят нравите на обществото. Кабанис оказва огромно влияние върху немските вулгарни материалисти в средата на XIX в. (Фахт, Молешот и Бюхнер) и на редица лекари, в това число и на гръцките просветители. Иван Селимински е първият български философ и природоизпитател на нивото на схващанията на неговото време: природонаучно разбиране за произхода на слънчевата система, историята на геологията, зараждането на органическия мир от неорганическия, развитието на растителното и животинското царство и произхода на човека.

Няма друг наш възрожденец, който по това време да се въздига до такива прогресивни позиции по главните въпроси в областта на природознанието, което в основата си предопределя и неговите възгледи, както в областта на философията, така и в другата му обществена дейност. *Селимински оказва много благотворно влияние със своите природонаучни познания на обкръжаващите го обществени групи.*²

Проблемите, разглеждани в този параграф, които поставя, тълкува и решава Селимински, открояват влиянието на позитивизма. Нашият възрожденец е чужд на теоретическата спекулация, умозрението, като средство за получаване на знания. В творчеството си, той прокарва разбирането, че проблемите, понятията и решенията на предишната философия (за битието, същността, причините и др.) не могат да се решат, нито да се проверят от опита, защото са абстрактни. Те са лъжливи, или лишени от смисъл.

През 1842 г. Иван Селимински се обръща към негов приятел от младини със следните думи: „Животът ми е политична буря, в която лутайки се, за да

² Д-р Иван Селимински. Избрани съчинения. Глава I, с. 2-3. С., 1979.

пробудя хората като неопитен моряк, винаги бях изложен на опасност заедно с кораба си, който най-сетне изведох на спасителния бряг, заедно с пътниците в него... и във всички тия злополуки аз останах неустрашим, имайки предвид родината и славното поприще за нея.”³

Д-р Иван Селимински е не само храбър, но и благоразумен, умерен. Всичко буйно в темперамента бива уравновесено от здравия смисъл и от опита – преживяното. Иван Селимински узрява сред множество изпитания, развива мирогледа си в допир със света и под влияние на мислители и учени, които му разясняват лабиринта на света и на душата.

Селимински не се стреми никога към нещо неосъществимо, към утопии или химери, които нямат оправдание в действителността. Положителен и практичен в домогванията си, той избягва мъгляви теории и фантастични проекти, които са несъвместими с всичко рационално и утилитарно на философията му.

В четвърти параграф *„Разумният емпиризъм”* се вижда, че в областта на гносеологията като изходна методологическа основа на д-р Иван Селимински е идеята на Аристотел, че в ума няма нещо, което не е било предварително обект на чувствата. Но сенсуализма на Иван Селимински се обогатява от емпиризма на английския философ Джон Лок, поради което той аргументирано отхвърля идеята на Декарт за вродените идеи. Селимински предимно акцентира на тезата, че опитът е единственият източник на всички идеи, но винаги подчертава единството на сетивата и разума, и че именно благодарение на тях, човек познава обективния свят. Иван Селимински възприема теорията на отражението, което се вижда и от следната му мисъл:

*„Мисловният орган на човека отразява като огледало тези впечатления, които е възприел, и според тяхното отражение те възприемат плът и образ като някаква фотография.”*⁴

В това схващане на Селимински се вижда ясно влиянието на Волней. Както в общото си физическо и нравствено развитие човек непрекъснато се развива, така и неговите органи на възприемане и мислене се усъвършенстват. Тази негова мисъл го доближава до идеите на репрезентативния реализъм, тъй като е налице отъждествяване на мисловния образ с фотографския, т. е. огледалния. Като лекар и задълбочен познавач на съвременното природознание, Селимински специално анализира ролята на естествените нужди на човека. *Природните нужди на човека за снабдяване с храна, задоволяване глада, изработване на облекло и пр. са причината за активизиране на петте сетива, на телесните и умствените сили и в процеса на тяхната дейност се осъществява и тяхното усъвършенстване.*⁵

Но като лекар и задълбочен познавач на съвременното природознание, Селимински специално анализира ролята на естествените нужди на човека.

Д-р Иван Селимински разсъждава, че въз основа на впечатленията се оформят в ума на човека идеите. Обхватът на обектите на възприятието, качеството на възприятието и създаваните въз основа на тях понятия са в зависимост от историческото развитие на човека изобщо или на човека от даденото общество. Така, докато първобитният човек едва се различава от животните, възприятията и понятията му са ограничени и повърхностни. Те се

³ Петрова Ф. Гносеологическата традиция в българската философска мисъл. с. 23., С., 1997.

⁴ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. XII, с. 22-23., С., 1904-1932.

⁵ Пак там, с. 60

получават непосредствено от обкръжаващите го предмети чрез зрението, слуха, вкуса, мирисата и осезанието и се отнасят до облика, обема и цвета на предметите. За първи път Селимински разкрива същността и особеностите на опознаването на външния материален свят от първобитния човек. По-късно започва да бележи в паметта си въздушните промени и природните явления. *Следствие на впечатленията у него се установяват идеите. Иван Селимински говори за отвлечени идеи,⁶ следователно приема и конкретни идеи. Конкретните идеи несъмнено са отражение на предметите в природата, а отвлечените са добити чрез мисловната дейност. Освен прости отделни идеи той различава и главни идеи, които се явяват като сбор или произведение от повече отделни и предварителни идеи.⁷ Ако и в тази формулировка да не се представя метафизически процесът на образуването на главните идеи, Селимински на други места изрично пише за мисловна дейност на съответния орган на мислене - мозъка, за логическо съчетание на впечатленията, без да се стига до изясняването на самия мисловен процес.⁸¹*

Мисловният процес е породен от конкретни нужди и трябва да служи за задоволяване на тези нужди. *„Отвлечените теории без приложение са винаги безплодни, а така също и всяко изкуство без съответна теория е несъвършено“⁸*, пише д-р Иван Селимински.

Между познавателния процес и езика съществува необходима връзка, защото чрез разума човек обмисля, а чрез речта проявява мисълта си. Следователно чрез образование и развитие на ума, а също на занаятите, промишлеността и речта, човек все повече и повече се обогатява и усъвършенства. Всяка дума изразява понятие, знание, следователно колкото по-богат е речникът на един народ, толкова той е по-мъдър.⁹ Тези мисли на д-р Иван Селимински са актуални и в наши дни, ще бъдат такива и в бъдеще, защото в тях се съдържат общочовешки и вечни истини.

„Така, където няма неща, няма и мислене за тях, а където няма мисли, няма и знаци за означаването им.“ С тези мисли Селимински ясно посочва, че няма мислене без думи. Той отбелязва, че смисълът на думите се изменя, както и съдържанието на идеи, изменящи се в резултат на напредъка в науката. Ето защо е необходимо да се знае и употребява *„верният смисъл на думите“¹⁰*.

Анализът на схващанията на д-р Иван Селимински относно един друг съществен гносеологически проблем, ни насочва към един от основните принципи на неговата философско-социологическа система, а именно – принципът на усъвършенстването. Всичко се движи, изменя и усъвършенства. Човек непрекъснато усъвършенства познанията си за заобикалящите го обекти и явления. Затова човек *„никога не може да стане всемогъщ цар на природата“*. *„Такава е съдбата на неговото крайно съществуване пред безкрайната природа – той си остава, макар и цар, вечен нейн слуга и роб“*.

¹¹

⁶ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. III, с. 66, С 1904-1932.

⁷ Стоянов Ив., Д-р Иван Селимински. Юбилеен сборник на българското народно читалище „Зора“ в гр. Сливен, с. 114, С., 1910.

⁸ Станев Н., Д-р Иван Селимински, с. 81-82., С. 1935.

⁹ Пак там, с. 53.

¹⁰ Петрова Ф., Гносеологическата традиция в българската философска мисъл. с., 18-25., С., 1997.

¹¹ Славов Сл., Философия на историята в българската обществена мисъл, с., 41., С., 1994.

Неговото цялостно научно дело и по-специално гносеологическата концепция му отреждат достойно място сред всички творци, които са оставили дълбока следа в българската духовна култура.

В пети параграф *„Обществото като естествен организъм“* се разяснява, че при разглеждане на въпросите, свързани с историческото развитие и взаимоотношението между личността и обществото, основният обществен закон и други исторически и социологически въпроси, Иван Селимински подхожда определено методологически. *Теоретическата основа на разглеждане на тези проблеми изразяваме в следните няколко положения:*¹²

1. Не с бога, не с никакви нереални свръхестествени сили, а с реални фактори, социални и естествени сили трябва да се обясняват историческите процеси и явления. Според Селимински народите, които свързват своя произход и обществено съществуване с никакви свръхестествени обстоятелства, например богове, герои и др., с които те се гордеят и се надяват, че ще получат и по-щастливо бъдеще, такива народи се губят в своите илюзии и сънища.

2. Обществото и природата са естествени явления, прояви на единното материално битие, подчиняват се на всеобщия закон за усъвършенствуването, т.е. всеобщия прогрес.

Съвсем нормално е, че Иван Селимински като природоизпитател и лекар запознат с европейското природознание през XVIII- IX век определя обществото като естествен организъм. Но от методологическа гледна точка този тезис е резултат от редукционистка логика. Природата има свои специфични закономерности по които тя се развива, а човек е социално и биологично същество. Той се променя съобразно външните условия, които определят начина му на живот. Логиката на тези изводи ни навежда на твърдението, че Селимински не вижда разликата, спецификата на природата и обществото, склонен е да обосновава идеята, че и обществото както и природата е естествен организъм.

3. *Общественото предназначение на човека, на обществото е стремежът към щастие и свобода.*¹³

Д-р Иван Селимински специално разглежда общественото задължение на човека, а и на цялото общество - постигането на свобода и щастие.

Иван Селимински подчертава, че човешките общества не се появяват изведнъж, те са резултат на постепенно развитие. *Според него „нуждите и тяхното задоволяване чрез материални блага и нравствени придобивки са троякият причинител на големите човешки дела“. Първите човешки общества-семействата, се образуват от „естественото и самодейно единение на двата пола... и в резултат на възпроизводството на човешкия живот.“* След това тяхно размножаване и общуване помежду им се създават родовете, племената, народите. Необходимостта от снабдяване с храна,

¹² Славов Сл., *Философия на историята в българската обществена мисъл.* с., 42., С., 1994.

¹³ Пак там. с., 44.

изработването на облекла, построяването на жилища, стъкмяването на огъня и пр. - всичко това поставя в действие и петте сетива на човека, неговите физически и умствени сили. Всъщност днешната материална и нравствено-духовна мощ човечеството дължи именно на тази "естествена тройка", т.е, петте сетива-телесните и умствените сили на човека. Именно природните лишения, трудностите, опасностите и пр. довеждат човека до необходимостта от различни открития и технически приспособления. За запазване и разпространение на тези придобивки сред обществото се образуват производителите, занаятчийските съсловия, които ги развиват и предават на потомството. Така възникват именно и съсловията, а с усъвършенстването на човешкото общество възникват и по големи нужди, за задоволяването на които са необходими *"обширни и културни предприятия за множество хора"...*, т.е. *сдруженията, които превръщат Европа в огромна "производителна машина", за да стане "непобедима и господстваща над всички суши и морета на земята"*.

Наред с нуждата и самосъхранението той определя още два фактора за развитието на човека и обществото – стремежът към блага, ценности, а също и желанието за справедлива морална оценка на човешките дела.

Това според нас означава, че Селимински отдава особено значение и на моралната оценка на човешките дела, идея, която се потвърждава от развитието на обществото през всички етапи на развитието му. Защото човек не е робот, а живо същество и моралната оценка за него е стимул и подтик за по-активна производствена и всякаква друга дейност. Селимински обосновава тезата, че за повишаване на културата и нравствеността са необходими условия в обществото. Не случайно Селимински поставя наравно културата и морала като духовен продукт на обществото.

А политиката според възрожденеца трябва да е обърната с лице към коренните интереси на човека. *Естественото предназначение, на който е да живее нормален начин на живот. В противен случай нарушаването на този принцип води до аномалии в обществото: съсловни противоречия с гибелни последици.*¹⁴

Според Иван Селимински човешкото общество се е развило *„от естественото самодейно единение на двата пола - мъжкия и женския - и вследствие на възпроизвеждането са се образували първите човешки общества – семейства... и общението им - родовете, племената, народите на земята"*.⁹¹ След това в древността се издигат отделни проницателни изобретателни личности. Те научават народите си на различни занаяти и работи и така се образуват разни съсловия, от които възникват крупни сдружения, които благодарение на развитието на науката и техниката издигат Европа на първо място в света.¹⁵

Иван Селимински високо оценява научните постижения на Ж. Ж. Русо, развити и обосновани от него в „обществен договор“. Селимински дава обобщен израз на този труд на Ж. Ж. Русо в следните 6 точки:

¹⁴ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. XII, С., 21-22., С., 1904-1932.

¹⁵ Пак там., с., 67-68.

1. *”Човек винаги се старее телесно и умствено за самосъхранението, развитието и напредъка си.*

2. *От рождение до смъртта си човек непрестанно се сдобива със средства за съществуване и възпроизвеждане.*

3. *Тези необходими средства човек добива чрез своя труд и работа.*

4. *Съвършени са само средствата и придобивките, които човек свободно придобива чрез собствен труд и работа и оползотворява за себе си и за обществото.*

5. *Желаещият да се радва на тия права и придобивки в обществото е длъжен взаимнообразно да уважава правата и придобивките на другите.*

6. *Членовете на обществото, които богато разполагат, грабейки произведенията на другите, каквото име и да носят или каквото съсловие да представляват, са рушители на обществото, пъклени изчадия.”¹⁶*

В тези мисли се откроява идеалът на възрожденците за това, какви дейци са нужни на народа по време на владичеството. А няма това не се отнася и до всеки общественик и политик през всеки етап на общественото развитие?

Иван Селимински в студията си „Древната цивилизация и гърците” разглежда човешките общества, генезиса в историческото им развитие. Всяко общество има „отроческа, юношеска, младежка, зряла, старческа възраст и смърт”. Той по-нататък изтъква, че по изучаването им може да се заключи за произхода на човека и първобитното му състояние. Неговият поглед и интереси достигат до античността: Пише за първите държави в Азия - Китай, Индия, Персия, Асиро-Вавилония, Финикия и др., като високо развити в древността общества, докато Европа през този период била изключително изостанала¹⁷. Иван Селимински подчертава, че тези държави в онова време имат богата материална и духовна култура, а Европа в същото време е на по-ниско стъпало в историческия процес. В това сравнение ние съзираме един принцип в научноизследователската работа на Селимински, а именно: научната истина той издига на пиедестал, за него тя е култ.

Д-р Иван Селимински ясно вижда последиците от бързото развитие на науката, техниката, икономиката. И обобщава: *„Днес параходите, железниците, електричеството, телеграфът, печатът светкавичното разпространение на новите придобивки и събития от единия до другия край на земята; физико-математичните науки, развитието на търговията; разните икономически предприятия, всесветски изложби в Лондон и другаде, надпреварването на всички народи..., всичко това подготвя по-ново и по-еднородно обществено устройство за всички народи на земята.”¹⁸* Тук съвсем логически Иван Селимински обобщава спазвайки принципа за развитието на прогреса.

Обществения прогрес Иван Селимински определя като постоянното развитие и обновление на човечеството, предаване на достиженията. Общественото развитие става според него неравномерно, затова *„всички съвременни поколения и народи не са еднакво устроени; ето защо ... някои са*

¹⁶ **Стоянов. Ив.**, Д-р Иван Селимински, Юбилеен сборник на българското народно читалище “Зора” в гр. Сливен 1860-1910., с., 93., С.1910.

¹⁷ **Селимински Ив.**, Библиотека д-р Иван Селимински, кн.ХII., с. 70-71, С. 1904-1932.

¹⁸ **Пак там.**, с.72.

останали в първобитно състояние, а пък други толкова много са отишли напред”¹⁹.

Той е запознат с развитието на културата както вече споменахме в азиатския континент, люлката на цивилизацията, която се пренася по-нататък в африканските държави, та дори и в Европа и Америка. Основният двигател на общественото развитие е „естествената нужда за живеене на човека”.

Представите на д-р Иван Селимински за българския народ, за неговите характерни черти заслужават голямо внимание. Те са обобщение на богатия му личен опит и се отнасят към един век по-рано. Българският народ според него не е хомогенен както по своя състав, така и по отношение на своите качества. Сред него има „класа”, „средна класа” и обикновения народ. „Гръцката класа” представлява паразитния елемент, защото тя живее и се храни от потта на народа. Тя е била съучастница в политическата власт на турците и църковната власт на гърците. Към нея Селимински причислява чорбаджиите, съдружниците на турските властници и гръцките архиереи.

Тази класа дава най-големия процент клеветници, предатели и лъжесвидетели. Тя е позорен остатък от старите неусъвършенствани общества.²⁰

„Средната класа” държи в ръцете си търговията, занаятите и промишлеността. Тя се отличава с честност и здрави нрави, като се препитава от труда си. Върху нея тежи целият обществен товар.

Най-долната „класа”, към която Иван Селимински числи преди всичко селяните и скотовъдците, е пасивна маса, която чака тласък отвън. Тая класа има такива качества, които ѝ дават възможност да запазва сигурно най-добрите характерни черти на българския народ.²¹

Независимо от това разделение на народа самият той има един общ специфичен облик, обусловен от географската среда и редица други причини. Той обитава една страна, надарена с всичко, което може да го задоволи. По численост е най-многобройният народ на Балканския полуостров и е развит добре физически. Българският народ обича простия живот и простите нрави. По характер той е тих, мълчалив, сериозен и обича да крие своите мисли и чувства с външното си спокойствие. Той е добродушен, гостоприемнен и готов да помогне, когато се яви нужда на другите, както се вижда и от помощта, която е оказвал на съседните ни народи. Нашият народ е остроумен и схваща добре работите. Той е крайно упорит и трудолюбив²². Простият народ постоянства за запазване на своите нрави, религия и облекло до мания; като ги счита по думите на Селимински за неизменяеми и се отвръща от всяко нововъведение²³. По тези причини естественият и нравствен облик на народа ни се запазва чист²⁴.

Подробно изложихме характеристиката, която дава Селимински на българския народ, неговото разслоение на различни социални групи, народопсихология, която го отличава от другите народи. Но наред с това възрожденецът изразява своя оптимизъм за по-добри бъднини на българския

¹⁹ Селимински **Ив.**, Библиотека д-р Иван Селимински, кн.ХІІ, с. 70-71, С., 1904-1932.

²⁰ Пак там., с.22.

²¹ Стоянов **Ив.**, Д-р Иван Селимински, Юбилеен сборник на българското народно читалище “Зора” в гр. Сливен 1860-1910., с., 96., С.1910

²² Селимински **Ив.**, Библиотека д-р Иван Селимински, кн.Х, с. 15-69, С., 1904-1932.

²³ Пак там., с. 24.

²⁴ Арnaudов **М.**, Селимински – живот, дело, идеи...с. 83-99, гл.ІV, С., 1938.

народ. Като истински патриот той е негативно настроен срещу онези, които са противници на коренните интереси на България и българския народ.

Извод: Получава се нещо като парадокс: от една страна Селимински определя обществото като естествен организъм, а характеристиките, които той логически обосновава и анализира потвърждават противното – че обществото се подчинява на специфични закономерности присъщи на социума, както и природата се подчинява в своето развитие на закономерности присъщи само на нея. Тук трябва да отбележим и силното влияние на британската философска школа, която налага т. нар. парадигма на организма – един принцип в социалната философия, според който обществото и неговите процеси са аналогични на природата и процесите в нея. От най-известните философи може да се отбележи Хербърт Спенсър, който твърди, че обществото прилича на природата – то расте и се развива по обществени причини и следователно реформи започнати от хората не са нужни. Философията започва да се интересува от обществото и механизмите на неговото развитие.

Втора глава „Религия и морал” съдържа четири параграфа, в които се представя най-обстойно полето на изследване. В Първия параграф за *„Възрожденското протестанство”* се разглеждат въпросите за религия и морал, за черква и обществен дълг, които заемат съществено място в научно-полемичните и историческите студии на нашия възрожденец. Те го интересуват толкова от становище на общата философия и научната истина, колкото и с оглед към практическата дейност, към приложението на вярата и ролята на нейните служители в живота. Селимински не е абстрактен мислител. Като взема под внимание факта, че в конкретните условия религията е решаващ фактор за запазване на народното самосъзнание и че черквата е крепител на българщината, той подчертава, че религията е необходима за народа, и сам се определя като вярващ християнин.

Д-р Иван Селимински, който е възпитан у дома си в религиозен дух, се сблъсква с действителното лице на религията още като юноша в Йерусалим и на Атонския полуостров. От друга страна, учението му в Кидонийската гимназия, при такъв преподавател като природоизпитателя Каирис, засилва интереса му към религиозните въпроси, интерес, който се провокира и от борбата за църковна независимост от гръцката патриаршия. При разглеждане на съществени религиоведски въпроси, Селимински проявява конкретно-исторически подход – положително оценява ролята на християнството за поробения български народ, тъй като то е фактор в съхраняването на народността ни. В студията си *„Религията, нравствеността и естественото предназначение на човека”*, писана през студентството му в Атина, Селимински се старае да примири религията с естественото предназначение на човека, като пише, че тя трябва *„по възможност да ги вдъхновява в доброто, полезното упражнение на обществените придобивки, улеснявайки ги в постигане естественото им предназначение към по-съвършен и блажен живот на земята”*²⁵, с което подчертава пак материалното, земното и отхвърля небесното.

Във възгледите на Селимински за религията е отразено убеждението му, отражение на живота около него. От една страна нашият народ е религиозен и

²⁵ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. IX, с. 19., С., 1904-1932.

религията го призовава към съвършен и блажен живот на земята, а това съвпада с естественото предназначение на човека, което е същото.

Иван Селимински е прекрасен полемист, когато защитава тезата, че Евангелието може да се чете на всички езици, а също и в борбата по църковния въпрос. Неговите писма са добре аргументирани исторически и подкрепени с необорим фактически материал. Иван Селимински, обаче достигайки апогея на историческия си преглед и безпощадна критика, намира само една възможност за въдворяването на истинското християнство, а именно обновяването на черквата и духовенството, защото новите придобивки в областта на науката, техниката и философията накараха християните да издирят в евангелието основите на религията и да сравнят доколко учението и поведението на духовенството се схождат с началата на Христовото вероучение и със здравия разум. Трябва да се сложи край на всяко наследено идолопоклонство, търпяно от някогашните апостоли, и да се възстанови действителното учение на Христа. И предупреждавайки своите сънародници доколкото те са роби на някои овехтяли понятия, Селимински сочи като насърчителен пример успехите на протестантизма. Твърди, че благодарение на новото преобразование на Лутер, се изчиства християнството от тая зараза (идолопоклонството и юдаизма), като го изнесе в истинския му вид и чистота. Според него то ще замести всички други днешни християнски вероучения, като източно, западно, григориянско, ако те не се обновят.

Селимински е доста бих казал радикален във възгледите си относно православието, но не навивжда както вече подчертахме фенерското духовенство. Той много пъти е изказвал възхищението си от Лутер и протестанството. В този немски реформатор вижда една самоотверженост, който е готов да се бори за правдата. Дори в ново време го сравнява с Гарибалди. И двамата са наистина борци за освобождението на човешкия род, единият чрез нравствената философия, а другия чрез силата и войнствените си способности. Пътят е очертан много ясно от тях, дали трябва да се отхвърли чуждият духовен и политически гнет? Лутер, на който Иван Селимински приписва славянско потекло, неясно обаче защо, намира сили да съкруши игото на монасите от западната черква и да възвести евангелската истина. Именно затова последователите на неговото учение се наричат евангелисти. Те се считат по принцип за едно стъпало по-нагоре по добродетели, благочестие и култура от останалите. В лоното на това християнство влизат доста народности, които, след като отхвърлят еврейската носия, веднага тръгват към просперитет. Жив пример е Англия, която заема едно от първите места между великите сили на земята, като има превъзходство над останалите в политико-обществения си живот, промишленост, търговия, дори и в умствено развитие. Това тя дължи и на евангелското си вероизповедание.

Селимински, изхождайки от реалните нравствени и национални интереси на българския народ, съзира в гръцката висша йерархия лошите черти на миналото, която е и една от най-главните спънки за напредъка на България. Той признава единствено и само такава религия за възможна днес, която не е против нито един природен закон и която науката не може да разклати, а и тази, която не упражнява нравствен и физически терор. Когато се разпространи истинското знание и възтържествува здравия разум, тогава ще настъпи и часът за тържество на религията, която е облякла естественото си и свещено облекло и отстранила консерваторите с техните предания. Между двете крайности на суеверната набожност отдолу до горе, което се ужасява от

мошеничество и простащина на духовенството, има само един правилен път към религията и религиозността, а именно чистата евангелска проповед²⁶.

Идеите, които развива Селимински и критиката, която упражнява, са очевидни не само за интереса му към религиозно-историческите проблеми, но и за желанието да се ограмотят сънародниците по редица заплетени въпроси, чрез които се поддържа голяма заблуда. Той съсредоточава вниманието си върху разприте относно filioque, за да порицае всякакви догадки и препирни, непознати на христовата вяра. Впечатлен е от свидетелството на Херодот за египетските владетели, които за да отслабят негодованието на хората, прибягват до разединението им с помощта на духовенството и на разни обреди в градовете. Именно това дава плод на омрази, разпри, които се наблюдават по-късно и при другите народи. Човек може да се ужаси, дори и в десетвековните упорити пререкания, които са и причина за нещастията на Великата византийска империя до окончателния им погром и обезличаването ѝ между великите политически сили в световен мащаб. Западните народи нямат никакви загуби от известната прибавка в символа на вярата, напротив те стават още по-силни, а източните подведени от злодеянието и фанариотството стават роби на азиатското племе. Тази вражда дава своето отражение и на общославянските народи. Тяхната съвест векове наред е приспивана с ония софистически спорове между западната и източната черква. И така вместо всички славянски племена да се присъединят към догмите на християнството и да образуват най-силната и мощна общност, съединени национално и религиозно, те се разделят на няколко части, за да си противодействуват взаимно. И така едните стават роби на римската черква, а другите на фенерската. Желанието на Селимински е предимно да не се разкъсва народното единство, да не се всява разкол на верска почва, който може да парализира усилията за отърсването от фенерската йерархия²⁷. В заключение можем да подчертаем, че Селимински търси в историята не само факти основаващи се на разума, но и насоки за воля и дълг на потомците. И според това негово схващане, ако картината на миналото се обмисли философски, тя може да бъде от полза и в живота и така да укрепи енергията на съвременниците както знанието и доблестта са неизбежно свързани помежду си.

Във втори параграф *“Измеренията на евдемонизма”* е разяснен проблема, който е поставян, тълкуван и решаван на високо научно ниво, а също и теоретическо ниво и преди всичко същностните му аспекти са разработени сравнително цялостно. От гледна точка на съвременното етическо познание за основен критерий на нравствеността и основа на моралното поведение на човека като най-висше разумно същество, евдемонизма счита стремежа към щастие. Но специално се подчертава, че щастието обхваща широк смисъл – то трябва да бъде определяща същност на всяка отделна личност. И това е точно така, защото от всяка гледна логическа точка, не е мислимо щастието без човешката личност, който е негово духовно притежание.

Човешките същества имат специфична природа, а тази природа е такава, че те имат определени цели и блага, така че по природа да не се насочват към специфичен телос. Какво се оказва доброто за човека?

Според д-р Иван Селимински добродетелите са онези качества, които позволяват на индивида да достигне eudaimonia и чиято липса ще провали

²⁶ Арnaudов М., Селимински – живот, дело, идеи...с. 470-471., С., 1938.

²⁷ Пак там., с. 473.

движението му по посока на този телос. Според Иван Селимински удоволствието не ни се разкрива чрез една сила, чрез пример на живота, който съществува или се представя, а в реалността тази, в която действаме и която ни се явява. Казано по друг начин: Всяко отношение към света, тогава, когато се проявява чрез един образ се почувства чрез удоволствието (hedone). Тук отново виждаме Селимински, че защитава и обосновава тезата на древногръцкия философ Аристотел, че не съществува противопоставяне на удоволствие и реалност.

Д-р Иван Селимински логически обобщава, че щастието се състои в извършването на най-съвършената дейност, на която е способен човекът. Тя трябва да се отличава със своята континуалност; с удовлетворението, което дава; с независимостта си от външни предпоставки, с това, че се упражнява изключително заради самата нея.

Най-често на тези изисквания отговаря практическата дейност, а Селимински подчертава нейния теологичен характер.

Тя е разглеждане на най-съвършеното или божественото съществуващо. Чрез нея човек активира една божествена способност в себе си. На това съвършено щастие противостои едно щастие от втори порядък – практическият живот според фронтисис и етическите добродетели. Различаването и отличаването на тези две форми на живот се базират на антропологически дуализъм.

Духът (nons), който прави човека способен на теоретически живот, не е като станалата душа, форма на тялото, а е отделен от него. Той е божественото в човека и неговото същинско по-добро Аз. Човекът обаче живее практически живот, доколкото е единство от тяло и душа.

Осмислянето на практическия аспект на добродетелта спада към съдържанието на човешкото битие. Човешката дейност е насочена към реализацията на върховното благо – endaimonia (щастие).²⁸

Именно с ума, това висше благо, с което е надарен човека, той може да се удивлява както на величието на природата, така и на могъществото и мъдростта, с които са създадени многобройните същества, от най-низшите до най-висшите и най-сложните, с различен не само вид, а и устройство, които им помагат за тяхното съществуване. Разбирането на евдемонизма от Селимински е, че той полага доброто като обект на човешките желания и действия. Нравствените качества са вътрешната цел и мотив на човешката дейност. Ето защо като чиста практика евдемонизма изразява собствената позиция на свободния човек, неговата духовна самодостатъчност и автономност. Евдемонията е своеобразна цялостна симфония на човешките позитивни дадености.

Щастието – казва Селимински – е съвместното пълно ползване на три рода блага: първо, по значение, това са душевните, второ, това са телесните, като здравето, силата, и трето, това са външните блага – богатството, знатността, славата и други от този род.²⁹

А каква е ролята на философията от гледна точка на евдемонизма? И на този момент възрожденецът обръща специално внимание. Според него философията трябва да служи на човека като ръководство за действие за постигане на желаното от него щастие, което е присъщо на всяка

²⁸ Арнаудов М., Селимински – живот, дело, идеи...с. 463, С., 1938.

²⁹ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. XII, с. 62-63, С., 1904-1932.

личност...”Тази философия е блестящо светило, което осветява пътя на човека към целия край”³⁰.

Както се вижда, независимо от това, че нашият възрожденец споменава Бога при анализа му на евдемонизма, в неговата концепция ясно проличава д-р Иван Селимински като природоизпитател и философ.

В трети параграф *“Етика на дълга”* се разяснява, че д-р Иван Селимински е преди всичко човек на делото и дълга, както те произтичат от характера и възпитанието. Но и в този характер при първите твърде решителни преживявания на мислителя надделява борческото начало, пропито с алтруизъм, който не отбягва опасностите и оцелява в дългите и трудни изпитания. Доста търпелив и решителен е Селимински и никога не се отказва от предназначаните си цели, дирейки средства за доброто им реализиране. Ако добрият опит го е научил да се съмнява и в най-очевидните работи, той не убива ни най-малко способността му да се възпламенява и да преодолява пречките, като пристъпва смело към края на добре обмисленото дело. Има един вид скептицизъм, съвместим с въодушевление и храброст, има и такива личности, които са минали школата на страдание и измами, но не губят нищо от предишната си активност, и стават само по-тактични фанатици на идеята.

Между най-очевидните качества на Селимински като духовна личност и писател трябва да изтъкнем неговата етическа и научно-философска култура. Много малко са известните дейци на българското Възраждане, от които е и нашият мислител, който чувства необходимост да си изработи една правилна цел, а именно да излиза при оценката си на нещата и при обществената дейност от непоколебими принципи, от установени завинаги по-общи разбирания, които да стоят във взаимна свързка и да образуват някаква издържана философска система. Той просто изпитва неутолима жажда за високи знания, надхвърлили далеч медицината, като негова специалност. Може би съвременникът В. Априлов да си е спечелил завидна историческа и филологическа компетенция, която е необходима твърде много за българските национални въпроси, а Петър Берон, който се отдава през целия си живот на физико-химията, геологическите и астрономометеорологически наблюдения, обединени чрез твърде съмнителни по научна стойност, ако не и фантастични, хипотези, също и Г. Кръстевич, който е по-млад от тях и има отлична подготовка по религиозно-каноническата история на православния Изток, за да брани с изключителна вещина българските черковни интереси. Нито един от тях обаче, не проявява такива сериозни и завидни дарби за философско вникване и свързка за наблюденията и опита за проблемите на знанието и нравствеността, за да се издигне до внушителен и днес мироглед, както е при Иван Селимински.

Ходът на размишленията на Селимински, подходът му към философията, целите, задачите и предмета разкриват, че той е схванал философията в духа на антропологизма. Като мироглед и като

³⁰ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. XII, с. 63-64, С., 1904-1932.

етика, централна точка на който е въпросът за човека и неговото предназначение³¹.

Селимински решително се обявява против онези, които считат, че философията е потвърждение на тачени, но погрешни, ръждиви суеверия, а лъжливите софизми считат за истинна наука. И тъй като тя е практична философия, от това следва, че училищата, които се организират за народа, трябва да дават *"друг поглед на нещата, разумно развитие и целенасоченост на умствените и физическите сили, да създаде нов живот, ново съществуване"*.⁷⁵ А за да се постигне всичко това, въпросите трябва да се оценяват през призмата на опита на другите народи, да се проучват причините за успехите и несполуките, и то *"с оглед на нравственото и политическото положение на нашия народ"*³².

Д-р Иван Селимински развива схващането, че всеки човек по природа чувства и желае да има приятно съществуване, т. е. иска да бъде щастлив... Страданието и удоволствието са два големи двигателя, които карат човека да се грижи за собственото си самозапазване и благоденствие, а философията е онази голяма светлина, която осветлява неговия път по посока на поставената цел.

Идеята за естественото предназначение на човека заема средишно място във философско-социологическите и етическите схващания на Селимински, тя е и ключ за разкриване същността на неговата нравствена концепция, нейната вътрешна логическа противоречивост (особено при разглеждане на нравствеността във връзка с религията и естественото предназначение на човека).

Неговите онтологически, гносеологически и социологически възгледи са органически обвързани с основната му теза за същността и задачите на философията. Всяка социално-политическа платформа има теоретична обосновка, изградена предимно върху ясни философски принципи. Само добре обоснованата цел, произтичаща от определена идеология, може да разкрие адекватни методи за постигането ѝ. Оттук Селимински решително отхвърля схоластичната и софистична философия като теоретична опора на програмата си. Остарелите вече догматични философски учения според Селимински прикриват истината, отклоняват човека от неговото естествено предназначение и като извращават ума му го правят враг и на себе си и на обществото като цяло³³. Иван Селимински разглежда нравствеността на човека в най-тясна връзка със задоволяването на неговите естествени нужди: човек не може да слуша отвличена проповед, без да осигури за себе си и за своите близки храна, облекло. Човек, незадоволил естествените си нужди, не може спокойно да размишлява за миналото и бъдещето, тъй като мислите за сегашния живот на затруднения заемат съзнанието му. И затова той се опълчва срещу онези представители на религията, които проповядват

³¹ Д-р Иван Селимински. Избрани съчинения. с., 339., С., 1919.

³² Пак там., с. 11-15.

³³ Д-р Иван Селимински. Избрани съчинения, раздел III, с.140.

нравствено учение, противно на природното предназначение на човека, пренебрегвайки неговите естествени нужди.

Концепцията на д-р Иван Селимински можем да определим като етика на дълга. Затова имаме логическо, научно-теоретическо и политическо обосноваване. Защото неговата научно-творческа, просветителска и патриотична дейност за освобождението на България от чуждо нашествие за укрепване и развитието на българската православна църква е преди всичко дълг, основна категория, която е обществено необходима. Анализът на целокупната дейност на Селимински ни довежда до логическия извод, че именно дългът не е абстрактна категория, а тя по необходимост трябва да определи нравствените изисквания във форми, различни за отделните личности.

Например, за такъв крупен деец на българското Възраждане какъвто е д-р Иван Селимински, дългът се реализира в различните форми на борбата, която той води „с перо и меч“ за осъществяване на националните задачи поставени пред българския народ.

Ние виждаме Селимински в четата на кара Колю в Сърбия, който е един от водачите на сръбското въстание против владичеството. По време на „гръцката завера“, той е активен участник в нея, знак че възрожденецът цени и уважава националните идеали на гръцкия народ, като в същото време е против българските гъркомани и гръцкото духовенство.

По време на Кримската война (1853-1856), той организира българския отряд, който се включва в състава на Руската армия. Лекар на отряда е Иван Селимински.

Д-р Иван Селимински е личност с богата душевност овладял постиженията на ведуци за епохата философски учения и природознанието.

И затова неговата етика на дълга има определен принос в етическото познание, също и дълбок политически характер, защото е свързана с основната историческа задача в хода на историческия процес – Освобождението на България и борбата за самостоятелна православна българска църква.

От каквато и гледна точка (аспект) да анализираме приносите на Иван Селимински в етическата наука, главното, същностното бихме изразили в определението „етика на дълга“. Това понятие става предмет на моралната теория още в древногръцката философия, но се среща и във философските и религиозни системи в Древна Индия и Китай.

В древногръцката философия това понятие се осмисля най-напред в “златните строфи” на Питагорейците, където се казва, че възможността и дългът са братя. Основните тези и идеи в етическата концепция на Иван Селимински (Етиката на дълга) бихме изразили синтезирано в няколко пункта:

1. нравственото изискване е присъщо на всички хора. То се превръща в лична задача на дадено конкретно лице формулирана съобразно неговия статус в обществото и ситуацията, в която се намира;
2. дългът е отношение на личността към обществото, което в случая е носител на определени морални задължения;
3. отговорността на човека пред неговата съвест в последна сметка изразява отговорността му пред обществото. От казаното дотук става ясно, че антропологическият възглед на д-р Иван Селимински е цялостен проект в историята на българската възрожденска философия.

В четвърти параграф *“Обучението и възпитанието като национално самосъзнание”* ни става ясно, че в епохата на Възраждането с развитието на икономиката и на природознанието, църковната схоластика отстъпва на заден план и в образованието и културното развитие на народите настъпва прелом. Светските учебни предмети като математиката, механиката, физиката, географията, химията, изтикват из училището абсолютното господство на църквата.

Великият чешки учен Ян Коменски (1592-1670) създава първата забележителна педагогическа система. Голяма заслуга на Коменски е издигането на принципа на природо съобразното възпитание, според който възпитанието и обучението трябва да стават в съответствие с природните закони и природата на детето. Наред с опита признава и *„божественото откровение”*. След него значителен принос в педагогиката внася английският философ Джон Лок (1632-704), който опровергава теорията за „вродените идеи” на Декарт.

Френските материалисти от XVIII в. (Хелвеций, Дидро, Ламетри, Холбах, Кабанис и др.) развиват учението за ролята на възпитанието, доказвайки, че децата от всичките съсловия са еднакво способни към образование и че аристокрацията няма никакви вродени предимства пред другите съсловия.³⁴

Жан Жак Русо (1712-1778) обосновава принципа за естествено възпитание в природни условия при развитие на самодейността на детето. Той е представителят на идеята за свободното възпитание.

Знаменитият швейцарски педагог И. П. Песталоци (1746-1827) разработва теорията за елементарното образование въз основа на нагледността на обучението.

Идеите на Русо, Песталоци и особено на френските просветители оказват голямо влияние върху Селимински. С тези идеи той се запознава в училището в Кидония. Преподавателите в Кидония (Сарафис, Каирис, Вениамин Лезбийски и др.) са били отлични педагози по онова време. Българският народ едва се пробужда от дълбокия петвековен сън за нов живот. Първите три десетилетия от XIX в. се характеризират с борбите на сърбите и гърците за освобождението им от турското присъствие. На Балканския полуостров господства лозунгът *“борба на кръста срещу полумесеца”*, който е прекрасно използван от гърците за техните панелинистични идеи и за самото освобождение на Гърция.

Сърбите нямат такова голямо влияние върху българите в областта на просветата. Тяхната просвета се намира още в началото на своето развитие. Напротив, гърците имат определени постижения в това направление. Ето защо през първата трета на XIX в., в началното развитие на българското просветно дело, в българските училища господства гръцкият език. Училищата са свързани с църквата, която е в ръцете на фанариотите. Литературният български език още не е оформен - в търговията се използва гръцкият. Той губи значението си за нашите училища едва към средата на XIX в.³⁵

Като възприема идеалите на първите наши будители (Н. Бозвели, В. Априлов, Ил. Макариополски, Г. С. Раковски), Иван Селимински подготвя делото на следващите радетели за умствения и социален напредък в България (П. Р. Славейков, В. Друмев, Л. Каравелов, Хр. Ботев). Неговият мироглед

³⁴ Кростанов Цв., Маслев Ст., Пенаков Ив., Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик, с. 341., С., 1962.

³⁵ Пак там., с. 343.

съгласува хармонично двете основни идейни течения на епохата: просветителското и революционното. Културното развитие е за него взаимно допълващ се метод на действие, еднакво нужен за самосъхранението и за бъдещето на нацията. В изискванията на Иван Селимински към обучението и възпитанието на децата доминира идеята за връзка между знанията и живота както на отделния човек, така и на обществото и народа. Още в Сливен той оценява връзката на математиката, физиката, химията, географията като на могъщи средства, „които са могли да подготвят младежта на всякакви подвизи, ако при удобен случай тя бъде призвана и поведена от подходящ и способен водач, разбира се, при поддръжката и участието на народа”³⁶.

Той разглежда възпитанието като обществено–историческо явление. Възпитанието, неговата цел, задачи и система се отделят от материалното производство, от обществените отношения на дадена епоха. По този начин се разкрива същността на възпитанието. То има ръководна, определяща роля за развитието на личността, при което влиянието на средата и условията става при активната дейност на човека за изменение на действителността. Средата въздейства, възпитава и формира хората в процеса на тяхната дейност, която изменя тази среда и нейните естествени отношения. Това разкрива взаимодействието между развиващия се човек и средата в процеса на активната негова дейност в обществото.

Задачата на възпитателните фактори е да формират у хората нравствено съзнание, което изразява обществената природа на човека. Нравственото съзнание се формира под влияние на много фактори и най-вече под въздействието на обществените отношения. Но при нравственото поведение съществена роля играе и субективния фактор, индивидуалността на човека. У подрастващите трябва да се проявява такава форма на способност, че те да могат да преодоляват отрицателните си емоционални състояния, да управляват своето настроение и да проявяват непрекъснато усилия за нравственото си усъвършенстване. Изменението на личността става не само под въздействието на възпитателните фактори и проявената от нея активност, а и в резултат на самовъзпитанието, саморазвитието и саморегулацията. Духовната и морална красота на човека означава, той да има обществено-естетичен идеал и висока естетическа култура.

При голямата изостаналост на българския народ в културно отношение, Селимински счита за първостепенна задача подготовката на учители - общественици.

Възгледите на д-р Иван Селимински за развитието на просветното дело са научно обосновани. *“Всеки човек - пише той, се ражда пак от човек, а множество хора, живеещи дружно, образуват общество, племе, народ и пр., но от това не следва още, че човек се ражда с известна наследствена вродена нравственост, която се придобива само през личния живот и е коренно изменлива според обстоятелствата”*³⁷.

Тази идея възприема и съвременното етическо познание.

Селимински разбира и значението на политическите науки. В писмо до Априлов от 15 юли 1841 г. препоръчва да се изпратят двама или трима младежи с добра подготовка „в разни европейски университети, за да следват политическите науки”, защото при организиране на българската държава един ден ще са много необходими. Той ратува постоянно да се

³⁶ Селимински Ив., Библиотека д-р Иван Селимински, кн. IX, с. 49, С., 1904-1932.

³⁷ Пак там., с. 22-23.

възпитават младежите в патриотизъм и на борба за свободата на нашето отечество. Въпросът за създаването на просветни кадри за България е един от основните проблеми, които занимават Селимински постоянно. Използва всички възможности, в това число и митрополит Порфирий Успенски, за приемането на 11 българчета в Киевската семинария и евентуалното основаване на пансион за българските ученици в Киев. Най-сетне и неговото завещание, неговата последна дума е била свързана пак с този въпрос.

Иван Селимински е най-културният и най-прогресивният българин в сред еснафската атмосфера там, която е пречела на този голям роден център да играе една много по-значителна роля в нашето Възраждане³⁸.

Възрожденецът е напълно убеден, че „само всемогъщата ръка на истината, на знанието, на просветата може да поведе към Възраждане, което да строши веригите на робството на нещастните народи“³⁹.

Според Селимински езикът е най-важният белег за даден народ, което е напълно правилно. Въвеждането на гръцкия език в нашите училища се оказва най-пакостно за народа ни.

*„Чрез чуждоезичието настава помежду ни пакостна вавилония - баща да не разбира сина си, съгражданин - съгражданина си, паството - пастира си. В подобна неразбория на чувства, мисли и разум най-нищожният враг може да нанесе най-смъртоносна рана и на най-силния народ в света. Чуждоезичието бе гибелно за нас. То разкъса обществените връзки, докара всеобщо невежество помежду ни“*⁴⁰

Напротив, употребата на българския език, продължава Селимински, е важно условие за бързото възприемане на науката, и единствено условие за обогатяване на езика ни. На друго място той отново изказва мнението си, че чрез гръцкия език е въобще невъзможно да се просвети нашият народ и че учените, които смятат да просвещават народа чрез него, вършат най-голямата неправда и безчестие към народа си⁴¹.

Скептично се отнася Селимински към чуждите религиозни училища, протестантски и католически, чрез които се води голяма пропаганда сред нашия народ, защото според него те довеждат до разцепление сред народа на религиозна почва и използват българските младежи за чужди на нашия народ интереси. Селимински е борец за национално самосъзнание и събуждане на българина, за укрепване на неговите патриотични чувства и човешко достойнство. Подражавайки на Кораис, той заявява, че *„който счита народа или себе си за нищожен, той унижава или унищожава самата личност“*⁴². И именно в Гърция и в частност в Атина той се научава да цени най-много родолюбието и своите многострадални хора, непрестанно подценяван, нагрубаван и обиждан от редица гръцки учители и политически мъже. Именно тези иронизирания и остри нападки против нашия народ служат като силен подтик за учащата се младеж да почне да цени и защитава своя народ, защитавайки по такъв начин и себе си в споровете с гръцките си колеги⁴³.

³⁸ Арnaudов М., Български образи, Литературни студии и портрети, т. I, с. 59, С., 1944.

³⁹ Селимински Ив. Библиотека д-р Иван Селимински, кн. XIV, с. 32., С. 1904-1932.

⁴⁰ Пак там., с. 30.

⁴¹ Арnaudов М., Български образи, Литературни студии и портрети, т. I с. 62., С., 1944.

⁴² Пак там., с. 63.

⁴³ Минчев Д., За етническите и обществено-икономически възгледи на д-р Иван Селимински, с. 103, С., С., 1981.

Д-р Иван Селимински използва широко историята, в това число и българската, за да възпитава в патриотически дух българската младеж. Той подчертава, че историята на нашия народ трябва да ни учи с неговите героични дела, благородство, добродетелта на нашите прадеди, на всичко хубаво, което той е създал, като същевременно изучаваме и грешките в нашата история, за да можем да си обясним тежкото положение на народа ни тогава и да направим съответните изводи за предстоящите борби.

Отрицателно, но научно обосновано е отношението му към религията и духовенството. Това отношение се отразява и на педагогическите му възгледи. Религията за него е голяма пречка за човека в усилията му да води природосъобразен живот и да се развива по пътя на естественото му предназначение. Той е решителен противник на намесата на църквата и религията в училищните дела; безпощаден борец против духовното съсловие, той счита, че общините правят добре, като отстраняват църквата от ръководствата на училищата и взимат последните в свои ръце. Духовническото съсловие *„се показваше винаги като непримирим враг на просвещението и цивилизацията, които е преследвало до смърт, боейки се да не бъде разобличена неговата глупост и подлост. То доби правото да възпитава младежта и да сее първите семена на противообществените принципи; висшето му учение се състоеше в някакви прости наставления за водене на живот и някои поучения за поведението в обществото - измислици за прикриване на неговите шарлатански деяния“*.⁴⁴

Иван Селимински въвежда както естествените предмети в училищната програма, така и физическото възпитание. В едни свои природонаучни и философски бележки той пише:

„Естественото отглеждане се извършва от родителите на детето, а възпитанието - след това от вещь педагог.

*Естественото възпитание започва с въвеждането на новия питомец чрез естествени примери в употребата на петте сетива, на двата органа за привличане, отблъскване и придвижване и на органа на вътрешната мисловна дейност. Това въвеждане трябва да става едновременно, за да знае питомецът, че всички тези органи се намират във взаимна връзка, когато извършват дадена работа. След това педагогът го въвежда в познанието, че човекът е най-последното и най-съвършеното от органическите същества на вселената и се намира в необходима, непосредствена и постоянна връзка с всички творения, създадени преди него, преследвайки определената му естествена цел; това е стремежът му към напредък и съдействието за благоденствието на цялото човечество, а след това да си отиде, откъдето е дошъл ...*⁴⁵

Правната наука без доброто възпитание не ще успее никога да предотврати или да спре злините в човешкото общество.

Първата основа на доброто човешко общество е възпитанието, започващо от култивирането на петте сетива и на двата органа за работа и движение. Чрез методичното и еднообразно тяхно култивиране се образуват в мисловните органи и еднообразни впечатления, а впоследствие се създават и еднообразни идеи, както думите са равнозначни, така от

⁴⁴ Селимински Ив. Библиотека д-р Иван Селимински, кн.V, с. 66., С. 1904-1932.

⁴⁵ Кристанов Цв., Маслев Ст., Пенаков Ив., Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик, с. 364., С., 1962.

*равнозначността на думите и идеите ще се изгради и еднородието на хората, а с него - взаимното сътрудничество във всяко дело, необходимо за благоденствието на това общество*⁴⁶.

Мислите на Иван Селимински за единството на организма, за връзката на човека с всичките творения, създадени до него, че човекът е най-последното и съвършено творение на природата, за развиване на навици, или по днешната терминология - на условни рефлексии са научно обосновани и в духа на съвременното научно познание.

Относно „естественото възпитание” Селимински дава към края на живота си следното разяснение:

*„Естественото възпитание на човека следва естественото му отглеждане. Собствената природа на човека е учила и учи най-добрия и най-успешния начин на естествено възпитание, стига само да изследваме и научни мнения, и йероглифен език, който е най-лесният начин и най-живописният за тези, които търсят да го намерят”*⁴⁷.

Естественото възпитание се ограничава според него само в полезно действие на сетивните и другите действащи и мисловни органи.⁴⁸

Като природоизпитател д-р Иван Селимински разглежда подробно и разграничението на различните възрастови периоди на човека с оглед на биологичното му и умствено развитие, като смята, че възпитанието и усъвършенстването се приключват до края на юношеската възраст. Иван Селимински изисква до това време да се въздейства систематично, настойчиво върху възпитанието, за да привикне към трудов режим и да избегне леността, понеже този период се характеризира и с пубертетните промени в личността, които могат да имат решаващо значение и да откъсват младежа от заниманията му с писменост и наука. Възпитанието преди всичко към труд и правилно мислене, според него, е първото условие за постигане на лично щастие и обществено благоденствие.

Тези свои възгледи, Селимински пропагандира в Брашов, Сливен, Пловдив, Букурещ, Плөөщ, Браила, Болград и другаде като учител, студент и лекар, общественик. Много от тях са напечатани в писма или като статии и затова оказват голямо влияние върху съвременниците му и на просветното дело в България. И като педагог д-р Ив. Селимински оставя дълбока бразда в историята на българското образование.⁴⁹

Заклучение

Анализът на духовните ценности в творчеството на д-р Иван Селимински, ни дава научно историко-философско основание да формулираме някои съществени изводи.

Настоящото изследване е опит да се преодолеят исторически обременените интерпретации на творчеството на д-р Иван Селимински, при които той е характеризирани като материалист, стихийен диалектик, атеист и др.

Предложена е реконструкция на автентичните схващания на българския възрожденец, в която са разкрити различните идейни влияния, особеностите на

⁴⁶ Селимински Ив. Библиотека д-р Иван Селимински, кн.V, с. 60., С. 1904-1932.

⁴⁷ Пак там., с.63.

⁴⁸ Минчев Д., За етническите и обществено-икономически възгледи на д-р Иван Селимински, с. 111, С., 1981.

⁴⁹ Пак там., с.114.

специфичните автори търсения, теоретичните акценти в различните жизнени периоди. Колкото и силно да е повлиян от идеите на мнозина европейски философи, етици, политически дейци и учени, д-р Иван Селимински създава значителна за времето си, макар и вътрешно некохерентна собствена, оригинална концепция в областите на социалната, моралната и политическата философия, която оказва влияние върху зараждащата се българска философска култура.

През различни периоди от неговия живот, той акцентира върху различни идеи. В това отношение теоретичното му движение е в координатите, очертани от опозициите “просветителство – революционна борба”, “природонаучни възгледи – християнска вяра”, “критиката на външната религиозност – дълбокото уважение към християнските ценности”, “евдемонизмът – етиката на дълга” и др.

Наред с всестранныя му просветно-патриотична и лекарска дейност, неговите природонаучни и философски изследвания стават известни на българската общественост чрез многобройните доклади, статии и речи, а също и чрез огромната кореспонденция, адресирана до известни личности на просветното движение и до различните български общини и организации. Но част от неговите произведения написани на гръцки език, стават известни след Освобождението на България.

Именно разнообразните му занимания с философски, природонаучни, исторически и обществени въпроси той достига до идеята за преуспяването и напредък на българския народ като цел на обществено и културно развитие.

Основното ядро на философската система на Иван Селимински е въпросът за човека, за неговата същност, за неговото предназначение, ролята и мястото му в природата и обществото, неговата обществена функция и социален идеал. Същността на човека е обществено-историческа, т. е. нейното съдържание се изменя в зависимост от една или друга епоха, формация, социално-културен и културно-битов контекст.

Селимински е твърде положителен и практичен в домогванията си, той отбягва мъгляви теории и фантастични проекти, несъвместими с всичко рационално и утилитарно на философията му. Аргументира се тезата, че макар силния природонаучен интерес на Иван Селимински, той не може да се определи като материалист, стихийен диалектик и атеист. Още в Кидонийската гимназия природоизпитателят Каирис буди интерес у Селимински по въпросите на теологията. Селимински признава необходимостта на религията за народа. Като деист, той признава, че постепенният напредък към човешкото общество е предначертан от Бога. “Ето следователно, казва той, порядъкът на човешкото развитие, и на постепенен напредък към подобрене, както самият божи пръст е предначертал”.⁵⁰

Иван Селимински признава независимостта на природните закони, но те са предначертани от Бога. За него истините на религията се съдържат в Евангелието. Философията, тъй както я разбира, и теологията в края на краищата не се изключват, защото една от най-важните задачи на философията е борбата със суеверието, за да се разчиства и прокарва пътя на вярата. В знаменитата си статия “Мозайка”, нашият мислител завършва с думите: “Вярата е, която уважавам, а не суеверието, облечено в нейното облекло, което го преиначава. Преди да посее човек добро семе в една почва,

⁵⁰ Д-р Иван Селимински, Писма и завещания, кн. XIV, С. 63. С., 1931.

трябва да изчисти тръните – така и философията трябва да подготви духовете, за да може теологът с лекота да просвещава и убеждава”.⁵¹

Д-р Иван Селимински схваща същността на религията като фактор в процеса на нравственото усъвършенстване на вярващия. За него християнството, исляма, будизма, юдаизма са важен фактор за религиозно-нравственото усъвършенстване на човека.

Неслучайно привеждам тези мисли, тъй като в тях се разкрива ясно отношението на Иван Селимински към религиозния морал и религията, тяхното място и роля в постигането на естествено предназначение на човека към нравствено и социално усъвършенстване. Нещо повече, като отдава такова принципиално значение на религията, Селимински приема, че тя е създадена за човека и е негова съставна част, създателка на щастието му. Тя трябва да го следва и ръководи, да живее с естественото си предназначение.

В изследването направихме опит да обосновем тезата, че Иван Селимински е един от първите идеолози на народа за организирана борба против духовното деспотство и създател на ясна политическа концепция за освобождението на България, която има просветителски характер. В тази връзка описахме онези негови моменти от живота, в които са изразени пламенният устрем към ограмотяване на българската младеж. Неговият принос в тази насока е огромен и се изразява в следното: откриване на дружества, в полза за сплотяване, преподаване и ограмотяване на народа. Още в онези далечни времена той е оптимист, че ще дойде ден, с божията воля, и българският народ да се присъедини в редиците на благородните народи.

Важно значение има за д-р Иван Селимински формирането на национално съзнание през епохата на Възраждането. Той е чувствителен за всичко, което засяга интересите и щастието на българския народ. Бори се постоянно за образованието и възпитанието на подрастващата младеж.

В историята на българската обществена мисъл, той е известен и със своите културно-исторически изследвания, посветени на българското Възраждане. Отличителна черта на историографските му изследвания е, че той подхожда теоретически при разглеждане на проблемите, стреми се да обоснове общи принципи, изводи, имащи принципиално значение за борбата на нашия народ за национална свобода и социална справедливост.

Духовните ценности, завещани ни от д-р Иван Селимински нямат само своето историческо значение, а резонират в много отношения със съвременните тревоги, надежди, търсене на нови екзистенциални мисли.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Първо: Направен е опит да се преодолеят идеологически обременените интерпретации в творчеството на д-р Иван Селимински.

Второ: Предложена е реконструкция на автентичните схващания на българския възрожденец, в която са разкрити различните идейни влияния, особеностите на специфичните автори търсения в различни жизнени периоди.

⁵¹ Д-р Иван Селимински., Религия, нравствено-обществен закон, духовнишкото съсловие и др., с.96., кн.XII.

Трето: Разкрити са идейните траектории в проблемните полета, свързани с християнската вяра, емпиризмът, рационализмът, евдемонизмът, етиката на дълга и др.

Четвърто: Очертава се значението на д-р Иван Селимински за формирането на българската национална идентичност.

Списък на публикации по темата на дисертацията

Юсуф, Ю. Проблемът за теория на познанието в творчеството на д-р Иван Селимински. Списание “Философия” 4/2009, с., 68-72.

Юсуф, Ю. Етическата концепция в творчеството на д-р Иван Селимински. Кн. №7/2009, с.,113-125. Философски изследвания, /Духовност и философия. Национален и европейски контекст/, съставители: Апостолов, А., Петрова, Е., Цацов, Д., Батулева, Т.;

Юсуф, Ю. Същността на обучението и образованието. Кн. №8/2009, с., 15-29. Философски изследвания, Традиция и модерност, Съставители; Апостолов, А., Петрова, Е., Цацов, Д., Батулева, Т.;

Юсуф, Ю. Обучението и възпитанието като национално самоосъзнаване. Под печат. Юбилейна университетска студентска конференция, Секция “Философски факултет” ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий” – 2013г.

гр. Благоевград 2013 г.

